

У цій книжці я ділитимусь з вами своїми власними спостереженнями та враженнями як політичний активіст Росії, а також як голова Фонду захисту прав людини зі штаб-квартирою в Нью-Йорку. Але найважливіша історія в цій книжці — не моя власна. Це історія того, як Володимир Путін за допомогою невтручання, а в деяких випадках і за підтримки вільного світу, того самого, що зумів розвалити Радянський Союз, поклав кінець демократичному експерименту в Росії.

«Гаррі Каспаров — точний, жорсткий і сміливий публіцист. Його варто прочитати кожному, хто хотів би навчитися уникати компромісів із власним сумлінням».

Віталій Портников, журналіст Радіо Свобода та Espresso.tv

«Смілива, прониклива й переконлива... Книжка розповідає про період, що починається з розпаду Радянського Союзу та шалених 90-х, а потім завдає головного удару по Володимиру Путіну, колишньому співробітнику КДБ, який є значно небезпечнішим ворогом, ніж це усвідомлює багато людей за межами Росії. Його прихід до влади 1999 року мав би стати для Заходу оглушливим дзвоном, який шокує так само, як і прихід до влади в Німеччині Гітлера. <...> У демократичних країнах виборці віддають перевагу слабким лідерам і спокійному життю — без крові, поту, важкої праці та сліз. Як можна захистити вільний світ, якщо він сам не хоче себе захищати? Сподіваймося, книжка Каспарова буде бестселером».

The Sunday Times

«Дуже важливо читати Гаррі Каспарова, який попереджав про небезпеку путінізму задовго до того, як це почали робити інші. Він є рідкісною особистістю — російським демократом із реалістичним поглядом на власну країну, який, проте, зберігає оптимізм щодо її майбутнього».

Енн Епплбом, авторка книжок «Історія ГУЛАГу» та «Залізна завіса», лауреат Пулітцерівської премії

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-0483-6

9 786171 204836

ГАРРІ КАСПАРОВ

ЗИМА ★ НАБЛИЖАЄТЬСЯ

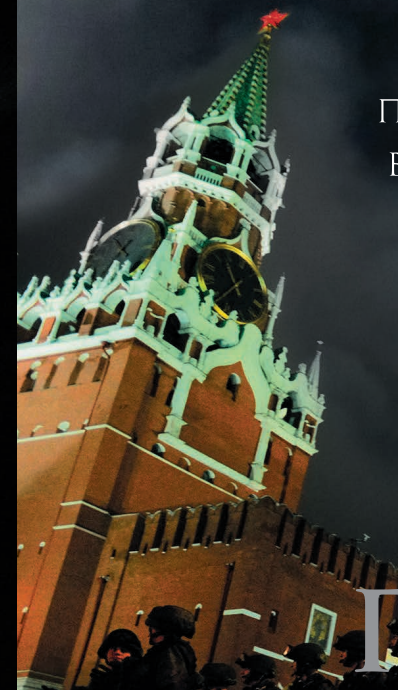
ЗИМА

НАБЛИЖАЄТЬСЯ

ЧОМУ

ПОТРІБНО ЗУПИНИТИ
ВОЛОДИМИРА ПУТІНА
ТА ВОРОГІВ
ВІЛЬНОГО СВІТУ

ГАРРІ
КАСПАРОВ

З Ц М А

НАБЛИЖАЄТЬСЯ

ЧОМУ
ПОТРІБНО ЗУПИНИТИ
ВОЛОДИМИРА ПУТІНА
ТА ВОРОГІВ
ВІЛЬНОГО СВІТУ

УДК 32
ББК 66
К23

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Перекладено за виданням:

Kasparov G. Winter Is Coming / Garry Kasparov. — New York :
Public Affairs, 2015. — 292 p.

Спільно з *Mig Greengard*

Переклад з англійської *Ярослава Лебеденка*

Дизайнер обкладинки *Владислав Проконів*

Популярне видання

КАСПАРОВ Гаррі

Зима наближається

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Завідувач редакції *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *О. М. Пікалова*
Редактор *Р. В. Мельників*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. О. Старова*

Підписано до друку 15.03.2016. Формат 60x90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Alliance». Ум. друк. арк. 20.
Наклад 10 000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р.
www.ftornado.com.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

ISBN 978-617-12-0483-6 (укр.)
ISBN 978-1-61039-620-2 (англ.)

© Gettyimages.com/ Anadolu Agen-
су, обкладинка, 2016
© Garry Kasparov, 2015
© Hemiro Ltd, видання українсь-
кою мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімей-
ного Дозвілля», переклад і ху-
дожне оформлення, 2016

Присвячується пам'яті Бориса Немцова,
а також усім людям у світі, які борються за свободу
та демократію, як і він робив це щодня.

ГАРРІ КАСПАРОВ

Присвячується Зоуї, яка зробила все це можливим,
а також Клео та Рафі, які зробили все це вартим.

МІГ ГРІНГАРД

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Пролог	26
1. КІНЕЦЬ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ ТА РОЗПАД СРСР.....	40
2. УТРАЧЕНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ	57
3. НЕВИДИМІ ВІЙНИ.....	69
4. НАРОДЖЕНИЙ НА КРОВІ.....	91
5. ПОЖИТТЄВИЙ ПРЕЗИДЕНТ	112
6. У ПОШУКАХ ДУШІ ПУТІНА	131
7. З ВОГНЮ ТА В ПОЛУМ'Я	164
8. ОПЕРАЦІЯ «МЕДВЕДЄВ»	199
9. СМІЛИВІСТЬ ХИБНОЇ НАДІЇ.....	224
10. ВІЙНА ТА УМИРОТВОРЕННЯ	257
Висновки. Вічні цінності в мінливому світі.....	290
Подяки.....	311
Примітки	312
Про автора.....	320

ВСТУП

19 серпня 1991 року канал «Сі-еН-еН» цілий день у прямому ефірі висвітлював спробу путчу проти президента Радянського Союзу Михайла Горбачова. За підтримки КДБ старі реакціонери з надр уже хисткого комуністичного режиму ізолювали Горбачова на його дачі в Криму та проголосили в країні надзвичайний стан. У світових ЗМІ з'явилася тоді безліч різних експертів та політиків, стурбованих тим, що путч може призвести до раптового кінця перебудови або навіть початку громадянської війни, адже в центрі Москви почали їздити танки.

Мене теж того вечора запросили як гостя на «Шоу Ларрі Кінга» разом із колишнім послом США в ООН Джин Кіркпатрік, професором із Каліфорнії та колишнім оперативником КДБ. Лише я заявив тоді, що путч не має жодного шансу на успіх і все це триватиме не більш ніж сорок вісім годин, а не кілька місяців, як передбачали Кіркпатрік та багато інших. Я наполягав, що лідери путчу не мають підтримки в народі і їхня спроба зупинити реформи, що, як вони боялися, можуть призвести до розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік, була приречена. Адже в правлячій бюрократії не було єдності й багато хто вважав, що матиме кращі можливості для просування саме після розпаду Союзу. Мої слова отримали дуже ефектне підтвердження, коли тодішній президент Росії

ВСТУП

Борис Єльцин зачитав на танку своє відоме звернення до росіян, а люди з усієї Москви виступили за свободу та демократію. Путчисти усвідомили, що народ проти них. Через два дні вони здалися.

Спроба путчу не лише провалилася, але й прискорила загибель Радянського Союзу, продемонструвавши його громадянам чіткий вибір. Звісно, розпад країни й незалежне майбутнє трохи лякали, але вони точно не здавалися гіршими за тоталітарне теперішнє. Подібно до ефекту доміно упродовж наступних місяців радянські республіки одна за одною проголошували свою незалежність. А в самій Москві через два дні після невдалого путчу радісний натовп скинув пам'ятник грізному засновникові радянської таємної поліції, «залізного» Феліксу Дзержинському перед головною будівлею КДБ.

Сьогодні мені важко без емоцій читати коментарі для преси тих, хто тоді був там. «Це розпочне наш процес очищення», — сказав лідер профспілки шахтарів. Православний священник наголосив: «Ми знищимо величезну небезпечну тоталітарну машину КДБ». А натовп скандував «Геть КДБ!» та «Сво-бо-да!». Міліція знімала свої кашкети, щоб приєднатися до маршу, а на постаменті ненависної статуї з'являлися написи на кшталт «М'ясників КДБ — під суд!». Один із учасників, лікар за фахом, зауважив, що цей протест не такий, як у попередні місяці: «Ми відчуваємося так, неначе заново народилися».

І тому так шокує уяву, що лише через вісім років, 31 грудня 1999-го, президентом Росії стане колишній підполковник того самого КДБ. Демократичні реформи країни, які лише зароджувалися, будуть зупинені й поступово згорнуті. Уряд розпочне утиски ЗМІ та всього громадянського суспільства. Зовнішня політика Росії стане агресивною та войовничою. Не буде ніякого процесу очищення, ніяких тюрем для «м'ясників» і ніякого руйнування машини КДБ. Пам'ятник Дзержинському скинули, але тоталітарні репресії, які він уособлював, нікуди не поділися. На певний час вони затихли, але потім відродилися знову в особі Володимира Путіна.

ВСТУП

Зазирнемо наперед: на початок 2015 року Путін усе ще сидить у Кремлі. Лише через шість років після вторгнення до іншої сусідньої держави — Республіки Грузія — російські війська напали на Україну й анексували Крим. Через лічені дні після завершення Зимових Олімпійських ігор у Сочі в лютому 2014-го Путін розв'язав війну на сході України та став першим, хто силою захопив суверенну територію іншої країни з часу вторгнення Саддама Хусейна в Кувейт. Ті самі світові лідери, які усміхнені фотографувалися з Путіним іще рік тому, тепер впроваджують санкції проти Росії та членів її правлячої еліти. Росія погрожує перекрити трубопроводи, якими постачається третина необхідних Європі нафти й газу. З приходом до влади Путіна в ролі *sarò di tutti capi* («боса всіх босів») його мафіозна держава перейшла від клептократії, що заперечує будь-яку ідеологію, до використання явно фашистської пропаганди й тактики. Повернувся й привид ядерної війни, про якого вже почали потроху забувати.

Нинішня криза має дві передісторії. Перша пов'язана з тим, як Росія так швидко перейшла від святкування кінця комунізму до обрання президентом офіцера КДБ, а потім і до нападу на своїх сусідів. А друга — з тим, як вільний світ допоміг цьому статися через байдужість, нерозуміння та неправильну реалізацію добрих намірів. І тут дуже важливо визначити, що саме пішло не так. Адже, незважаючи на те, що зараз Путін становить пряму та явну загрозу, Європа й Америка все ще не розуміють ситуацію. Натомість світові демократії повинні об'єднатися та повторити уроки перемоги в минулій Холодній війні, перш ніж ми повністю сповземо до наступної.

Путінська Росія, вочевидь, є найбільшою та найнебезпечнішою загрозою, що постає сьогодні перед світом, але не єдиною. Звісно, терористичні угруповання на кшталт Аль-Каїди чи Ісламської Держави не мають (попри назву останньої) кордонів, величезних ресурсів та зброї масового ураження, які є в розпорядженні Путіна. Проте атаки 11 вересня та подібні до них навчили нас, що не обов'язково мати національний прапор чи навіть армію, щоб завдати жакливого удару по наймогутнішій

ВСТУП

у світі країні. Ба більше, неспроможністю демократичних держав організувати активну оборону користуються й країни, що заохочують тероризм. Криваві режими Ірану, Північної Кореї та Сирії просто насолоджуються тим, що проводять довгі години за столом переговорів із великими світовими державами, не йдучи на суттєві поступки.

Про виклики багатополярного світу, що постали з кінцем Холодної війни, говорить не вперше. Проте послідовної стратегії їх вирішення бракує й досі. Проблема полягає в тому, що після закінчення Холодної війни в її переможців не лишилося відчуття мети та спільного ворога, проти якого слід об'єднуватися. У ворогів же вільного світу такої проблеми не було. Вони й далі гуртувалися навколо ідеї протидії принципам та нормам ліберальної демократії та прав людини, символом і матеріальним представником яких бачили передусім Сполучені Штати Америки. А ми, незважаючи на це, продовжуємо взаємодіяти з ними, вести з ними переговори й навіть постачати цих ворогів зброєю та коштами, які вони використовують, щоб атакувати нас. Перефразовуючи вислів Вінстона Черчилля щодо політики умиротворення, ми годуємо крокодилів, сподіваючись, що вони зжеруть нас останніми.

Будь-яке політичне охолодження взаємин між Вашингтоном та Москвою чи Пекіном швидко починає критикуватись обома сторонами як потенційне «повернення до Холодної війни». На жаль, сьогодні це кліше використовують в іронічному сенсі, а шлях до перемоги в Холодній війні потроху забувають замість того, щоб дотримуватися його й надалі. Замість обстоювання принципів добра і зла, правильного й неправильного, а також універсальних цінностей права та життя людини, ми маємо «перезавантаження», моральну рівність та політику взаємодії. Тобто умиротворення під багатьма іншими назвами. Світ потребує нового альянсу, заснованого на глобальній *Magna Carta* (Великій хартії вольностей) — декларації фундаментальних прав, яку мають визнавати всі його члени. Сьогодні держави, що цінують свободу особистості, контролюють більшу частину ресурсів,

ВСТУП

а також військової моці світу. Якщо вони об'єднаються й перестануть підтримувати злочинні режими та спонсорів терору, їхня цілісність та їхній вплив будуть непереборними.

І основною метою тут має бути не зведення нових стін для ізоляції мільйонів людей, що живуть під авторитарним правлінням, а надання їм перспективи та надії на краще майбутнє. Більшість із нас, тих, кому довелося жити за «залізною завісою», добре знала, що у вільному світі є люди, яким до нас не байдуже, які борються за, а не проти нас. І знання це мало велике значення. Сьогодні ж так звані «лідери вільного світу» говорять про сприяння демократії, водночас поводячись із лідерами найбільш репресивних режимів світу як із рівними. Так от, політика взаємодії з диктаторами провальна на всіх рівнях, і час уже це визнати.

Як сказав Рональд Рейган у своїй відомій промові 1964 року «Час обирати», це вибір не між миром і війною, а лише між боротьбою чи капітуляцією. Ми повинні зробити вибір. І ми не повинні здаватися. Ми повинні боротися всіма засобами вільного світу, починаючи з моральних цінностей та економічних стимулів і застосовуючи військові дії лише як останній аргумент. Завдяки своїм величезним ресурсам і здатності мобілізувати перебірливіх та розрізнених союзників Америка має бути в цьому першою. Проте сьогодні вже не варто говорити лише про американські цінності, а чи навіть про західні цінності. Діяти повинні також Японія й Південна Корея, Австралія та Бразилія, Індія й Південна Африка, а також кожна країна, що цінує демократію та свободу й має зиск від глобальної стабільності. Ми знаємо, що це можна зробити, адже це вже було зроблено раніше. Ми лише повинні знайти в собі сміливість повторити.

Через п'ять років після того, як Путін обійняв посаду президента та почав відновлення російської поліцейської держави, якою він так захоплюється, я пережив власне відродження. 2005-го я завершив свою двадцятирічну топову кар'єру в професійному світі шахів, щоб приєднатися до молодого й зеленого продемократичного руху Росії. Адже чемпіоном світу я став

ВСТУП

ще в 1985-му, у віці лише двадцяти двох років, досягши всього, чого тільки можна прагнути досягти за шаховою дошкою. Натомість я завжди хотів змінювати світ і відчував, що мій час у професійних шахах вичерпаний. Я хотів, щоб мої діти могли зростати у вільній Росії. І я пам'ятав слова приказки радянських дисидентів, які моя мама повісила в мене на стіні: «Якщо не ти, то хто?» Я сподівався використати свою енергію та популярність проти навали репресій, які йшли з Кремля.

Як і багатьох росіян, мене турбувало маловідоме минуле Путіна в КДБ та його раптовий злет на тлі жорстокої війни з упокорення Чечні в 1999 році. Але разом із моїми співвітчизниками на початку я був готовий дати Путіну шанс. Під час перевиборів 1996-го президент Єльцин заплямував свій мандат довіри як демократа, використовуючи адміністративний ресурс для впливу на результат. Тому, зізнаюся, я був одним із тих, хто тоді вважав, що пожертвувати трохи цілісністю демократичного процесу — менше зло, якщо це потрібно, щоб не дати повернутися до влади ненависним комуністам. Такий компроміс майже завжди є помилкою, і саме так було цього разу, адже він вимостив шлях до експлуатації ослабленої системи ще більш безжальною особою.

Дефолт 1998 року залишив російську економіку в дуже нестійкому стані, хоча слід зазначити, озираючись назад, що валовий внутрішній продукт (ВВП) відновив своє зростання вже до 2000-го. Тому під час розгулу криміналу, інфляції та загального відчуття національної слабкості й невпевненості технократичний та удавано відвертий Путін здавався привабливим і безпечним вибором. Тоді було таке враження, що країна може сповзти в хаос без сильної руки на кермі. Фізична та соціальна незахищеність завжди давали добрий старт у країнах із крихкою демократією, і більшість диктаторів піднялися саме на хвилі початкової народної підтримки. Упродовж усієї історії прагнення народу до порядку та *la mano dura* («твердої руки») приводило до влади над хитким громадянським суспільством незчисленну кількість автократів і військових хунт. Люди якось завжди забувають, що значно легше поставити над собою диктатора, ніж його скинути.

ВСТУП

Звісно, я не очікував, що моя нова кар'єра в тому, що лише з натяжкою можна назвати російською «політикою», буде легкою. Опозиція тоді навіть не намагалася перемогти на виборах; ми боролися просто за те, щоб вони були. Ось чому я завжди називав себе не політиком, а політичним активістом, навіть коли став головним кандидатом від опозиції на президентських виборах 2008-го. Усі розуміли, які мені ніколи не дозволять потрапити в офіційний виборчий бюлетень. Тож мета полягала в тому, щоби бодай підняти це питання й спробувати зміцнити атрофовані м'язи російського демократичного процесу. Моїм першочерговим завданням було об'єднання всіх антипутінських сил у країні, особливо тих, які за нормальних умов навіть важко уявити разом. Наприклад, табір ліберальних реформаторів, до якого належав я, не мав нічого спільного з націонал-більшовиками, окрім нашої примусової маргіналізації й переслідувань, а також спроб зірвати путінський план залишитися при владі пожиттєво. Тим не менш наша крихка коаліція все ж таки пройшла ходою вулицями Москви та Санкт-Петербурга, розпочавши перші серйозні політичні протести відтоді, як Путін обійняв президентську посаду. Ми хотіли показати народу Росії, що спротив можливий, і поширити думку, що відмова від свободи в обмін на стабільність є хибним вибором.

На жаль, Путін, як і інші сучасні автократи, мав і досі має таку перевагу, про яку радянське керівництво не могло навіть мріяти: глибокі економічні та політичні зв'язки з вільним світом. Десятиліття торгівлі принесли величезні статки диктатурам у Росії й Китаї, і ті використали їх для побудови складної авторитарної інфраструктури всередині країни та для свого впливу в зовнішній політиці. Думка про те, що вільний світ зможе скористатися економічними й соціальними зв'язками для поступової лібералізації авторитарних держав, виявилася наївною. Насправді ж це авторитарні держави скористались отриманим доступом та економічною взаємозалежністю для поширення корупції й репресій у себе вдома.

Наведу один простий приклад: Європа отримує з Росії лише третину потрібної їй енергії, хоч у деяких країн цей показник

ВСТУП

значно вищий. Тим часом Росія експортує до країн Західної Європи 80 відсотків своїх енергоносіїв. Так хто ж більше виграє від таких торговельних відносин? При цьому під час конфлікту в Україні ми багато разів чули, що Європа не може виступити проти Росії через свою енергозалежність! Через вісім місяців після того, як Путін анексував Крим, та через три з половиною місяці після появи доказів, що російські військові збили над Україною пасажирський авіалайнер, Європа все ще «розглядає» пошук шляхів заміщення російського газу. Замість того, щоб використати потужний економічний вплив задля стримування путінської агресії, Євросоюз прикидається безпомічним. Бойкот або навіть просто великий податок на імпорт російських енергоносіїв із боку ЄС загрожував би повністю знищити російську економіку, яка сьогодні не змогла б залишатися на плаву без свого енергетичного сектора. Але європейським лідерам бракує політичної волі принести значні жертви зараз, щоб подолати набагато більшу й тривалішу загрозу, яку становить безапеляційний Путін для глобальної безпеки, а в перспективі й для їхніх глобалізованих економік.

Взаємодія також дає сучасним автократичним президентам та урядам більш тонкі інструменти для уникнення осуду. Вони купують акції й розкішну нерухомість у Нью-Йорку та Лондоні, платять податки та збори, які жадібні західні політики й корпорації аж ніяк не готові проміняти на права людини. Автократичні держави експлуатують відкритість вільного світу, наймаючи лобістів, поширюючи свою пропаганду та щедро фінансуючи політиків, політичні партії та неурядові організації Заходу. І дуже рідко це спливає на поверхню. Громадяни вільного світу обурюються жахливими умовами праці, про які повідомляють ЗМІ, але загалом мало переймаються соціальним кліматом країн, де добувають нафту чи виробляють одяг та айфони.

З експансією капіталу російських олігархів та посиленням політичного впливу Путіна західні компанії знову виявили інтерес до інвестицій у Росію. Енергетичні гіганти, такі як «Шелл» та «Бритиш Петролеум» («БП»), просто не могли дочекатися, щоб

ВСТУП

отримати доступ до колосальних енергетичних ресурсів цієї країни. Не менш привабливо виглядав і пасивний протягом тривалого часу російський ринок, попри всі ті поступки, які передбачав вихід на нього. Права людини в Росії турбували західні корпорації в останню чергу. Навіть після того, як західні фірми не раз були зражені, обдурені й залякані російськими партнерами, викинуті зі спільного бізнесу або й узагалі з країни, вони все одно поверталися з бажанням отримати ще більше, наче побиті собаки до жорстокого господаря.

Найяскравішим прикладом стала історія генерального директора «БП» Роберта Дадлі, якому довелося тікати з Росії у 2008 році, будучи очільником спільного з групою російських мільярдерів підприємства. Постійно переслідуваний, побоюючись арешту (а також дізнавшись з одного документа, що його намагаються отруїти), Дадлі втік із країни й почав переховуватися. І все одно через кілька років він повертається в Росію заради фото із самим Путіним, який анонсував угоду про розробку нафтового родовища з контрольованою державою нафтовою компанією «Роснефть»! І хоч іноземні інвестиції спричинили деяке зростання російського ВВП (переважно через підвищення цін на нафту), життя пересічних росіян вони покращили мало. Більшість цих нових надходжень повернулися туди, звідки прийшли, осівши на рахунках у західних банках та маєтках путінської олігархічної еліти.

Тож, хоч наш молодий опозиційний рух і досяг певного прогресу в приверненні уваги до антидемократичних реалій путінської Росії, ми були в програшній позиції від початку. Домінування Кремля в мас-медіа та безжальне переслідування будь-якої опозиції в громадянському суспільстві унеможливили найменший імпульс. Нашу місію також саботували демократичні лідери, які радо приймали Путіна на світовій арені, стверджуючи його право керувати, чого він так потребував за відсутності справжніх виборів у Росії. Важко просувати демократичні реформи, коли кожен телевізійний канал та кожна газета раз у раз демонструють, як лідери наймогутніших демократичних країн світу

ВСТУП

приймають диктатора до своєї спільноти. Це говорить людям, що або насправді він зовсім не диктатор, або демократія та свобода особистості є лише козирами для переговорів, як завжди й кажуть Путін та його команда. Урешті-решт знадобилося вторгнення в Україну, щоби Велика сімка (я завжди відмовлявся називати її Великою вісімкою) нарешті виключила путінську Росію з елітного клубу промислових демократій.

2008 року, коли Путін тимчасово передав президентство своїй тіні — Дмитру Медведеву, усі вже зрозуміли, що російська демократія померла. Єдиними іншими кандидатами у виборчому бюлетені стали лідери лояльної опозиції у відведених ним ролях: Геннадій Зюганов від комуністів та Володимир Жириновський від ЛДПР, який іще з 1991 року вдає із себе ультраправого екстреміста. Обидва слугували й продовжують слугувати нешкідливою вітриною демократії з метою забезпечити хоча б її видимість. Тим не менш лідери демократичних країн один за одним спіймалися на цей гачок. Джордж Буш-молодший зателефонував своєму новому колезі з привітаннями. Французький президент Ніколя Саркозі тепло запросив Медведева до Парижа. Подібні ж вітання надійшли від лідерів Німеччини, Великої Британії та надто багатьох інших країн, щоби усіх перераховувати. І це незважаючи на той факт, що вибори бойкотувались основним європейським органом з моніторингу виборів — Організацією із безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) — на знак протесту проти обмежень у роботі спостерігачів.

Уже через два місяці після вступу на посаду президент США Барак Обама та держсекретар Гілларі Клінтон запустили нову ініціативу зовнішньої політики з «перезавантаження» відносин Сполучених Штатів із Росією. Навряд чи такого можна було очікувати після — лише кількома місяцями раніше — вторгнення Росії в крихітну Грузію, де агресор створив незалежні анклави, які й досі окуповані російськими військами. Ні, з боку Америки це було, м'яко кажучи, дивним. (Не кажучи вже про плутанину в термінах, коли Клінтон вручила своєму колезі Сергію Лаврову ганебну «кнопку перезавантаження», на якій російською було

ВСТУП

помилково написано «перегрузка», а не «перезагрузка».) Адміністрація Обама хотіла вірити, що молодий та жвавий Медведєв стане реформатором, потенційним лібералізатором, який змінить путінський курс. Можете назвати це наївністю перших днів «надії на зміни», якщо хочете, але, на диво, ця політика взаємодії тривала ще довго після того, як стало зрозуміло, що Путін залишається дуже впливовим і що його план повернення Росії назад до поліцейської держави лишився незмінним.

Путінська операція «Медведєв» стала цілковитою перемогою. Він виграв ще чотири роки, аби й далі знищувати всю внутрішню опозицію, уникаючи будь-яких наслідків на міжнародному фронті. Прогнозовано повернувшись у президентське крісло у 2012 році, Путін навіть не потурбувався, аби зробити вибори хоч трохи презентативними. Як і більшість диктаторів, він має добрі тваринні інстинкти, коли це стосується оцінки його суперників, і знає, що не зустрине реальної протидії з боку інших світових лідерів. Окрім того, як усі диктатори, Путін із кожним успішним кроком ставав сміливішим. Адже диктатори не питають дозволу, перш ніж узяти більше влади; вони лише кажуть: «Чому б ні?» Уважно придивившись, як до нього ставляться такі лідери, як Меркель, Кемерон та Обама, Путін не знайшов жодної причини, чому б не зробити саме так, як він хоче.

Не треба навчатися на історичному факультеті, щоб зрозуміти цю схему та простежити, як вона призвела до війни в Україні. Аби протидіяти комусь на кшталт Володимира Путіна, треба відкинути самозаспокоєння, що запанувало в країнах вільного світу після падіння «залізної завіси». А це зовсім нелегко. Він використовує діалог на свою користь, водночас нічим не поступаючись. Рік за роком, коли ситуація з правами людини у Росії поступово погіршувалася, західні політики та експерти, такі як Кондоліза Райс і Генрі Кіссінджер, виправдовували слабкість Заходу в протидії Путіну, говорячи, що росіяни сьогодні живуть краще, ніж у Радянському Союзі.

Перш за все саркастичне вітання їм за те, що образили нас неспівовою похвалою! Але замість порівнянь із 1950-ми чи

ВСТУП

1970-ми роками що можна сказати про 1990-ті? Не важко покращити життя порівняно з часом тоталітарного комунізму Сталіна чи Брежнєва, але як щодо часу Єльцина? Як щодо руйнування під пильними поглядами райс та кіссинджерів усього світу всіх нещодавно створених демократичних інституцій у Росії? Якщо права радянських людей та політичних в'язнів величезного ГУЛАГу мали значення для стількох лідерів та громадян вільного світу (а вони значили справді дуже багато), то чому у XXI столітті дисиденти не заслуговують на подібну увагу та повагу? Ефективна політика базується на принципах. Рональд Рейган міг вести переговори зі своїми радянськими колегами, але, як одного разу сказав мені Вацлав Гавел, Рейган передусім клав на стіл список політичних в'язнів!

У перші роки своєї діяльності як політичного активіста я часто казав, що Путін є російською проблемою, розв'язувати яку мають росіяни, але якщо ігнорувати його амбіції, то скоро він стане регіональною, а потім і глобальною проблемою. І от ця прикра трансформація відбулася, і через неї сьогодні гинуть люди. Слабка розрада — чути: «Ви були праві!» Вона ще слабша від того, що так мало робиться задля зупинення путінської агресії навіть тепер. Який сенс говорити, якщо ви повинні були почути й діяти, а натомість, як і раніше, не чуєте чи не дієте?

В останні двадцять років мантра взаємодії та відмови від звинувачення диктатур у злочинах — особливо якщо це важливі ділові партнери — настільки вкоренилася, що навіть вторгнення до суверенної європейської країни не в змозі її похитнути. Звісно, Сполучені Штати та Євросоюз ввели санкції проти російських посадовців та певних галузей економіки, але переважно замало або запізно. При цьому вони все ще відмовляються визнати потребу в осуді та ізоляції Росії як небезпечної жорстокої держави, на яку перетворив її Путін. Нинішнє покоління західних лідерів ніяк не бажає зізнатися собі, що зло все ще існує в цьому світі й що з ним треба боротися всіма можливими засобами, а не вести переговори. На сьогодні зрозуміло, що демократичні країни XXI століття не готові до такої боротьби. І питання

ВСТУП

про те, чи зможуть і чи захочуть вони до неї підготуватися, залишається відкритим.

Дуже небезпечно вірити, що падіння символу є тим самим, що й кінець того, що цей символ уособлює. На жаль, спокуса такою ілюзією є майже непереборною. Люди мають сильну прив'язку до різних символів та тверджень, особливо коли ті схожі на щасливе закінчення довгої страшної казки. Свого часу Берлінська стіна стала буквальним та фігуральним поділом світу на добро і зло, світло і темряву. І, коли радісно схвильовані німці оточили цей укріплений мур та вдарили по ненависній стіні кувалдами, було легко повірити, що переможене саме зло.

Безумовно, для святкування були причини. Сотні мільйонів людей прокидалися від тоталітарного жахіття, що тривало десятиліттями. Дуже скоро впала й сама «імперія зла». Територія площею понад шістдесят сім сотень кілометрів — чверть земної кулі, що простяглася від Чукотського півострова на Далекому Сході Росії до Берліна, — ледь не за одну ніч перейшла від комуністичних репресій та економічного занепаду до світлих сподівань демократії та вільного ринку. Це була по-справжньому чудова й незабутня мить.

Були також більш практичні причини для святкування. Знімалася звична вже загроза ядерної війни. Адже три покоління людей вирости на навчаннях ховатися в укриття та розмовах за обідом про «взаємно гарантоване знищення». Незчисленні мільярди доларів пішли на військові заходи та контрзаходи, що незабаром обіцяли стати нікому не потрібними. Отримані в результаті «мирні дивіденди» обіцяли привести до нової ери процвітання, принаймні про це йшлося в загальноприйнятому сценарії.

Я вже писав про те, що в шахах я називаю «тягарем минулого успіху». Кожна перемога дещо послаблює переможця, заважаючи йому докласти максимальних зусиль, щоб поліпшити результат. Тим часом переможений знає, що припустився помилки, щось пішло не так, а тому він тяжко працюватиме, щоб зіграти краще наступного разу. Щасливий переможець часто припускає,

ВСТУП

що виграв просто тому, що він такий видатний. Проте зазвичай переможець — це просто гравець, який зробив помилку передостаннім. Щоб подолати цю тенденцію й засвоїти уроки перемоги, потрібна неабияка дисципліна.

Природною людською реакцією після перемоги в Холодній війні було обійняти колишнього ворога. Клінтон та Єльцин якраз обіймалися та сміялися. Європейський Союз і НАТО радо вітали країни колишнього радянського блоку, передаючи мільярди доларів на допомогу новоприбулим. Стосовно ж економічних і політичних реформ батоги ізоляції та стримування були відкинуті на користь нової політики Заходу, заснованої на самих лише пряниках. ЄС та інші інституції пропонували новозвільненим країнам стимули долучення до повноправного партнерства в разі хоча б мінімального дотримання умов політичної прозорості та економічних реформ. Такий принцип взаємодії досяг великого успіху в Східній Європі, незважаючи на те, що для багатьох це був доволі важкий шлях.

Утім, цей метод розширення застосовувався також там, де тиранія не була до кінця викорінена. Країни, де репресії в радянському стилі лише трохи змінили свої назви, запрошували до клубу з мінімумом вимог та мінімумом віддачі. На Заході превалював принцип: «Гаразд, рано чи пізно вони однаково до цього прийдуть. Демократія перемогла, поганці опинилися на узбіччі історії. Ми просто маємо підтримувати взаємини та чекати». Але ж війни не виграються самі. І, як показує досвід, часто можна бути на узбіччі історії, але почуватися напрочуд добре, якщо там проходить трубопровід.

Просто дивно, як швидко забуто уроки перемоги в Холодній війні. У час найвищого піднесення сил свободи та демократії Захід раптом припинив свій тиск. Маючи на своєму боці перевагу у військовій, економічній та моральній силі, він повністю змінив стратегію.

У нинішню еру глобалізації та хибної рівності для багатьох із нас може бути важко пригадати, що більшість лідерів Холодної війни безпосередньо зіткнулися зі справжнім злом під час Другої

ВСТУП

світової війни. Вони не мали ілюзій щодо здатності диктаторів виправитися, якщо дати їм шанс. Вони на власні очі бачили реальні загрози та жахіття концентраційних таборів. Вони також знали, що у війні можна застосувати ядерну зброю. Проте для наступних поколінь ця думка стала майже неймовірною. Це сором, що сьогодні Адольфа Гітлера та Йосипа Сталіна сприймають ледь не як героїв коміксів, наче якихось міфічних потвор, що уособлюють подолане багато століть тому античне зло.

Але ж зло не помирає, як і історія не закінчується. Подібно до будяка, зло можна скосити, але ніколи повністю не викоринити. Воно чекає на свій шанс прорости крізь щілини нашої пильності. Воно здатне пустити корені в поживному ґрунті нашої самозаспокоєності або навіть на уламках поваленої Берлінської стіни.

Після падіння Стіни комунізм нікуди не зник. Близько півтора мільярда людей і сьогодні все ще живе під комуністичними диктатурами, а ще півтора мільярда — у державах із різною мірою обмеження свобод, включаючи, звісно, багато колишніх республік Радянського Союзу. Прагнення одних людей експлуатувати та правити іншими за допомогою диктату та сили нікуди не поділося з падінням Стіни. Що справді зникло — або принаймні різко зменшилося — так це бажання вільного світу мати тверду позицію щодо підтримки пригноблених.

Ця зміна є зрозумілою, адже вона демонструє прагнення громадськості нарешті завершити десятиліття напруженості та протистоянь. Білл Клінтон, який прийшов до влади в США в 1992 році, став першим президентом покоління бейбі-буму, і він підсумував тодішні настрої людей, відзначивши, що настав уже час відійти від жорсткого маніхейського світогляду Холодної війни. Тим часом зуби дракона лише підросли. 1994 року почав своє пожиттєве перебування при владі білоруський диктатор Лукашенко. Його колеги-диктатори із Середньої Азії — Назарбаєв у Казахстані та Карімов в Узбекистані — лишаються при владі вже понад чверть століття. І зовсім не випадковість, що дві країни колишнього Радянського Союзу, які мають найбільший

потенціал, аби вирватися зі сфери тяжіння Росії, — Грузія та Україна, — були атаковані Росією й частково окуповані.

Щоправда, ці узурпатори та диктатори не становлять такої загрози для світового порядку, як Радянський Союз, незважаючи навіть на всі спроби Путіна зібрати нову версію СРСР за допомогою торговельних угод, залякування та маріонеткових лідерів. Окрім військової потужності, СРСР становив загрозу через агресивне просування своєї отруйної ідеології — комунізму, здатного поширюватися далеко за межі державних кордонів. Утім, Путін ще донедавна вважав, що можна грабувати Росію та консолідувати владу, не спираючись на щось бодай схоже на ідеологію. Єдиним девізом його правлячої еліти було «Крадимо разом!» — використання державної влади для переміщення грошей до кишень тих, хто мав цю владу. Однак із погіршенням економічної ситуації в Росії Путіну довелося звернутися до останніх розділів у довіднику диктатора та пошукати нові способи, щоб виправдати свою роль верховного правителя.

З 2013 року Кремль та різні його рупори поєднали останні утиски геїв із відверто фашистською риторикою мас-медіа про «не-російську» поведінку, державну зраду та ворогів нації. Деякі з цих промов включно з кількома від самого Путіна так сильно нагадують промови нацистських лідерів у 1930-ті, що, здається, там лише замінили слово «Фатерлянд» на «Батьківщина». Але, як добре розумів Гітлер, рано чи пізно внутрішні вороги закінчуються й доводиться шукати їх за кордоном. Звісно, демонізація Сполучених Штатів у державних російських ЗМІ тривала вже з десятків років, але цього було недостатньо.

Коли після протестів Євромайдану, що вимагав більшої європейської інтеграції, путінська маріонетка — президент України Віктор Янукович — утік із країни, Путін побачив у цьому свій шанс. Посилаючись на потребу захистити росіян в Україні, він спочатку окупував та анексував Крим, а потім почав роздмухувати насилля шляхом підтримки Росією «ополченців» на сході України. Невдовзі, незважаючи на дедалі більш абсурдні заяви

ВСТУП

Кремля про зворотне, російські війська та важке озброєння перетворили конфлікт на справжнє вторгнення.

Звісно, війна є жахливою з будь-якої точки зору, але небезпечний поворот Путіна до етнічного у своїй основі імперіалізму ігнорувати не можна. Ті, хто каже, що конфлікт в Україні надто далеко й навряд чи призведе до глобальної нестабільності, не бачать чіткого попередження, яке дає нам Путін. Немає жодних причин вірити, що анонсоване ним бачення «Великої Росії» закінчиться на сході України, зате є багато причин думати, що ні. Диктатори зупиняються лише тоді, коли їх зупиняють, і політика примирення Путіна з Україною лише розпалюватиме його апетит до подальших загарбань.

Україна — це лише одна битва, яку вільний світ волів би ігнорувати, у великій війні, існування якої він відмовляється навіть визнавати. Але скільки не кажи, що ворогів у тебе немає, вони від того не щезнуть. Берлінської стіни та Радянського Союзу немає, але вороги свободи, які їх побудували, є. Історія не закінчується, вона розвивається по спіралі. І нездатність захистити Україну сьогодні — це нездатність союзників захистити Чехословаччину в 1938-му. Сьогодні світ повинен діяти так, щоби Польщі у 2015-му не довелося опинитися в ролі Польщі в 1939-му.

Перемога в Холодній війні була здобута не просто завдяки військовій чи економічній перевазі, а завдяки цінностям, які я, колишній радянський громадянин, без іронії називаю традиційними американськими цінностями, які Західний блок узяв собі на озброєння. Неможливо розв'язати проблеми глобалізації тими самими юридичними та економічними інструментами, що їх створили. Нам потрібні нові концепції, щоб протистояти диктатурам Росії та Китаю в час, коли вони так ґрунтовно стали частиною нашого глобалізованого світу. Нам потрібні нові альянси для боротьби з терористичними угрупованнями, що не мають кордонів і використовують наші технології проти нас. Ці концепції та альянси мають бути засновані на моральних принципах — єдиній зброї, якій вороги демократії не можуть нічого

ВСТУП

протиставити. І це стає ще більш очевидним, коли вороги мають ядерну зброю, адже вона робить військову конфронтацію надзвичайно небезпечною.

До непевних ліній сучасних конфліктів можна підходити лише із сильною мораллю. Ворогів вільного світу можна ідентифікувати за їхніми цілями. Вони знають, що якщо політика ліберальної демократії та вільного ринку досягне успіху, їм не буде чого робити, тому й борються за своє виживання. І щоб зустріти ці атаки, ми повинні перетворити наші принципи на політику. Ми повинні визначити та зрозуміти, за що й проти чого ми боремося. Ми повинні бути готовими захищати наші цінності так, немов від них залежить наше життя, тому що так воно і є.

Ми повинні відкидати різні відмовки, удавання та логічні виверти диктаторів і узурпаторів з одного боку та миротворців і боягузів з другого. Вони постійно говорять про те, що може статися, якщо вільний світ повстане проти Путіна, або про наслідки прямих військових дій проти ІДІЛ. Але про що вони говорити не хочуть, так це про те, що може статися, якщо буде вжито недостатньо заходів, якщо дозволити їм далі підтримувати статус-кво умиротворення та взаємодії. Запобігання новій Холодній війні здається чудовою метою, але що, якщо вона вже почалася? А як щодо справжньої війни, вторгнення та анексії європейських країн, як це вже сталося з Україною? Заперечення дійсності не є прийнятною політикою. Турбота про те, що може статися, коли поточна ситуація вже є катастрофічною, — це лише спроба відкласти складні рішення. Як би ви не боялися лікування, ігнорування вашого раку та суперечки з лікарями, які його діагностували, вас не врятують.

Неможливо точно сказати, що може статися, якщо держави вільного світу на чолі із США та НАТО повстануть проти Путіна в Україні (або так само вирішать зітерти ІДІЛ із лица землі). Зате ми можемо бути певні, що рано чи пізно діяти стане необхідно й що тоді це вимагатиме більших ресурсів, жертв та втрат людських життів із кожним днем. Як і всі диктатори, що були колись відомі до нього, не зустрічаючи опору, Путін набуває все більшої

ВСТУП

впевненості та підтримки своїх дій. Кожен крок, який він зможе подати народу Росії як успіх, ускладнює його зупинення й додає йому сміливості робити ще більш агресивні кроки.

Справді, якщо Америка, Європа та інші світові демократії нарешті усвідомлять, що ера взаємодії скінчилася, і вдарять по Путіну та іншим узурпаторам, ізолюючи їх та надаючи широкої підтримки їхнім жертвам, конфлікти можуть погіршитися, перш ніж загаснути. Такий підхід — готовність принести короткострокову жертву заради довготривалого добра — потребує певного виду лідерства, якого сьогодні вільному світу дуже бракує. Він потребує мислення за межами наступного рейтингу довіри, наступного квартального звіту та наступних виборів. Політика Холодної війни, якої напрочуд жорстко дотримувалися адміністрації впродовж десятиліть, у підсумку дала велику перемогу країнам, що були на боці свободи. На жаль, відтоді президент за президентом та прем'єр за прем'єром лише перекладали відповідальність за дотримання прав людини в Росії один на одного, аж поки Путін не набув достатньої впевненості, щоб розпочати справжню війну на теренах Європи.

Популярна філософська концепція «солом'яного опудала» полягає в нав'язуванні думки, що виступ проти агресії може призвести до Третьої світової війни чи навіть ядерного знищення. Утім, якщо не протидіяти Путіну шляхом серйозної загрози його перебуванню при владі, — єдиному, що його турбує, — нинішня криза лише поглиблюватиметься. Якщо дозволити Путіну йти від перемоги до перемоги, змітаючи будь-яку внутрішню опозицію, захоплюючи території та набуваючи впливу за кордоном, ризик тотальної війни різко зростає. Якби союзники вступилися за Чехословаччину, Адольф Гітлер не напав би на Польщу в 1939-му, але вони не вступилися. Якби світ активно протестував проти його австрійського аншлюсу, Гітлер не пішов би й на Судети, але реакція на ці події була надто нерішучою. Лише після всіх його перших тріумфів, які майже не потребували зусиль, за такої незначної протидії з боку західних демократій він набув упевненості, щоб зайти надто далеко.

ВСТУП

Безумовно, Путін — не Гітлер. Цього жажливого злочинця ні з ким, мабуть, не порівняти, хоча ті, хто пережив жахіття Сталіна, Мао Цзедуна та Пол Пота, можуть не погодитися. Проте важливо пам'ятати, що в 1936-му (та навіть у 1937 та 1938 роках) Гітлер ще не був Гітлером! Дифірамби іноземних спортсменів та чиновників під час Олімпіади в Берліні, безперешкодна легкість перших кроків нацистської армії через повоєнні кордони Німеччини, радісна капітуляція Чемберлена — усе це якраз і дозволило Гітлерові стати монстром.

У термінах глобального впливу промислова та військова міць Росії сьогодні незрівняна з тією, яку мала нацистська Німеччина. Але в Путіна є одна річ, якої ніколи не мав Гітлер, — ядерна зброя. І він не соромиться нагадувати нам про цей факт. Я змусив себе двічі прослухати «пряму лінію» з Путіним у жовтні 2014 року в Сочі, адже не міг повірити, що він так ніби мимохідь вихваляє жажливі ядерні ігри радянського лідера Микити Хрущова. Але ми всі маємо уважно слухати, що каже Путін, бо інакше він матиме ще довший перелік успіхів, досягнутих завдяки погрозам.

Та якщо лідери вільного світу вчасно дослухаються до своїх відчуттів і протиставлять Путіну сильний об'єднаний фронт (з економічними санкціями, заміщенням російських енергоносіїв, дипломатичною ізоляцією, а також економічною та військовою підтримкою його жертв), це забезпечить створення нового альянсу світових демократій. Диктатурам буде запропоновано вибір: реформуватися та приєднатися до спільноти або поступово маргіналізуватися й опинитися за бортом. Європейський Союз впроваджує цю модель всередині себе, адже кожна потенційна держава-член має відповідати чітким стандартам економічного розвитку та дотримання прав людини. І хоч той самий ЄС із радістю має справу з жорстокими диктатурами на кшталт путінської Росії, але вона ніколи не стане його членом. Кінець путінських воєн і кінець цієї лицемірної політики взаємодії можуть настати одночасно.

Першочерговим завданням цієї книги буде встановити, чому ця неоголошена війна реальна й чому вона має важливе значен-

ВСТУП

ня. За відсутності очевидних символів, на яких можна було б зосередитися, та без імперії зла перед ними демократичним державам світу важко об'єднатися заради спільних дій, але вони все одно повинні це зробити. Далі ми прослідкуємо, як два десятиліття перегрупувань і відступів Заходу дозволили розквітнути по всьому світі автократам на кшталт Путіна та терористичним угрупованням на кшталт ІДІЛ.

Перефразовуючи відому приказку, демократичні країни отримують тих лідерів, на яких заслуговують. Тому ми повинні поглянути на зміну цінностей та пріоритетів, яка зробила основним вибором зовнішньої політики сьогодні умиротворення й пораженьські настрої. Виключення із зовнішніх відносин морального компонента стало катастрофою, відновлюватися після якої доведеться ще довго. Останній же розділ книги присвячений детальному плану впровадження цього відновлення, починаючи з питань, на які має відповісти кожен кандидат на лідерство в демократичних країнах світу.

У цій книжці я ділитимуся з вами власними спостереженнями та враженнями від діяльності як політичного активіста в Росії, а також від моєї нинішньої роботи як голови Фонду захисту прав людини зі штаб-квартирою в Нью-Йорку. Звісно, мої політичні баталії насправді почалися ще в 1980-х із виступу як чемпіона світу з шахів проти радянських спортивних чиновників та інтерв'ю західним ЗМІ про беззаконня комуністичної системи, які часто створювали мені проблеми. Але найважливіша історія в цій книзі не моя власна. Це історія того, як Володимир Путін за невтручання, а в деяких випадках й підтримки вільного світу, того самого, що зумів розвалити Радянський Союз, поклав кінець демократичному експерименту в Росії.

ПРОЛОГ

Про злет і падіння російської демократії можна було б написати до болю коротку книгу. Росії вистачило лише восьми років, аби забути радісний натопт, що святкував розпад Радянського Союзу в 1992-му, та обрати президентом колишнього співробітника КДБ Володимира Путіна. А потім Путіну вистачило ще восьми років, аби спотворити чи ліквідувати ледь не всі елементи демократії в країні — баланс між гілками влади, чесні вибори, незалежну судову систему, вільні ЗМІ та громадянське суспільство, здатне співпрацювати з урядом, а не жити в страху перед ним. Непокірні олігархи опинились у в'язниці або екзилі, а преса швидко засвоїла, що можна, а чого не можна казати. Путін також консолідував російську економіку, гальмуючи реформи вільного ринку та просуваючи ідею створення так званих «національних чемпіонів» в енергетичному й банківському секторах.

Переламним моментом міг стати 2008 рік, коли закінчувався дозволений Путіну Конституцією ліміт у два чотирирічні президентські терміни. Загалом мало хто очікував, що він із гідністю піде, але як саме він збереже владу так, щоб це виглядало пристойно, було гарячою темою дебатів. Річ у тім, що Путін зосередив владні повноваження не просто у своїй партії чи посаді, а в собі самому. Його відставка була б рівнозначна катастрофі, наче в кадебістсько-мафіозної держави, на побудову якої він зі своєю командою

ПРОЛОГ

витратив вісім років, вирвали хребет. Він міг би відкоригувати російську Конституцію, щоби балотуватися знову, але тоді Путін іще турбувався про збереження демократичних формальностей. Адже було б дивним, якби колеги з Великої вісімки й далі вітали його після примітивної узурпації влади, а залишитися в добрих стосунках із лідерами Сполучених Штатів, Японії та Західної Європи було дуже корисно для внутрішнього іміджу Путіна. Як він міг допустити, щоб його назвали антидемократичним, не кажучи вже про деспота, якщо раніше його тепло приймали такі люди, як Джордж Буш-молодший, Сільвіо Берлусконі та Ніколя Саркозі?

Дилема, яка постала перед Путіним, дала нам, членам російського опозиційного руху, короткий проблиск надії, що вибори 2008 року здатні змінити курс країни. Ми знали, що самі по собі ці вибори будуть сфальсифіковані від початку й до кінця, але сподівалися, що такий очевидний прояв корупції зможе привести більше людей під наші знамена. Росіяни розуміли, що під владою Путіна вони втрачають свої свободи, а крім того, їх могло зачепити, що їхня думка нікого не цікавить, як пізніше й показали масові протести 2011-го.

Путін обрав тактично дуже вдалий маневр. Замість триматися за президентство самому, він підтримав кандидатуру свого першого віце-прем'єра, молодого Дмитра Медведева, якого всі вважали значно більш ліберальним та прозахідним, аніж його бос. Вибори виявилися такими ж прогнозованими та сфальсифікованими, як цього можна було очікувати, і Медведев отримав лише трохи менший відсоток, ніж сам Путін у 2004-му. (Тоді побутував жарт, що для Медведева було б неприпустимим набрати більше голосів або бути вищим на зріст, ніж Путін.) Медведев негайно призначив Путіна своїм прем'єр-міністром, і ці двоє просто помінялися кабінетами, виконавши граціозне па-де-де на могилі російської демократії. Через чотири роки Медведев, як і було задумано, поступився президентською посадою своєму господареві, змінивши разом і Конституцію, аби тепер Путін міг отримати найвищу владу вже на два шестирічні терміни. Під час виборів 2012 року факт, що Росія по суті знову стала диктатурою, уже майже не приховувався.

ПРОЛОГ

Щоправда, не все було вже так просто на цьому шляху. Лише за три місяці до президентських виборів 4 березня спонтанно спалахнули найбільші політичні протести пострадянської доби. Це сталося після настільки кричущої фальсифікації парламентських виборів, що багато хто вже просто не міг лишатися осторонь. Упродовж наступних місяців сотні тисяч росіян виходили на вулиці, причому багато хто з них скандував «Путін має піти!» та «Росія без Путіна!».

Разом з іншими опозиційними лідерами, такими як Олексій Навальний та Борис Немцов, я також часто брав участь у тих протестах, але й мене здивувала поява 10 грудня на Болотній площі десятків тисяч зазвичай аполітичних та байдужих москвичів, яка дала нам надію на можливість змін. З 2005 року мені доводилося йти на чолі багатьох маршів, коли поліція переважала нас чисельно в розрахунку принаймні десять до одного. І от 24 грудня на проспекті Сахарова цифри нарешті помінялися. Стоячи перед морем прапорів опозиції, що об'єдналася проти корупції та Путіна, хто б не мріяв про нове майбутнє?

Але інерцію зберегти не вдалося. Швиденько були ухвалені нові драконівські закони проти свободи зібрань, які дозволили накладати на мирних протестувальників величезні штрафи та судити їх як кримінальних злочинців. Почалися переслідування, арешти та допити багатьох лідерів і членів опозиції щодо їхньої ролі в організації протестів. Кремль кинув проти протестувальників величезні ресурси. Остання масова демонстрація 6 травня 2013 року була жорстоко розігнана й призвела до так званої «справи Болотної площі», матеріали якої містили понад тринадцять тисяч свідчень і в результаті якої десятки протестувальників були засуджені до багаторічного ув'язнення.

Водночас підконтрольні Кремлю медіа ще з більшим завзяттям почали змальовувати протестувальників та лідерів опозиції, як небезпечних екстремістів та цілком імовірних зрадників Батьківщини. З телеекранів не лише не говорилося про революцію, доступ на них узагалі був закритий для всіх, хто міг хоча б теоретично стати революціонером. Після проголошення так званих

ПРОЛОГ

«виборів Путіна» було ще кілька значних протестів, але у 2012-му мені стало зрозуміло, що насправді демократія в Росії померла. Я більше не бачив можливостей мирного виходу з-під влади Путіна. Здавалося, що у випадку падіння його режиму почнуть-ся безлад та насильство. 2013 року, після того, як мене кілька разів викликали на цікаву таку бесіду до прокурора, — ви заходите як свідок, а виходите як підозрюваний, якщо взагалі виходите, — я вирішив не повертатися в Росію.

Тут я хочу зробити невеличкий відступ і знову поглянути на ситуацію за межами Росії. Незважаючи на ціновий бум на нафту, пропаганду, репресії та поступливість населення, Путін не зміг би досягти того, чого досяг, без суттєвої допомоги ззовні. Зрештою, не так легко створити диктатуру в наші дні. Поміж інших факторів завдяки глобальній комунікації сьогодні значно складніше приховувати від населення країни реальну ситуацію щодо прав людини та рівня життя сусідів. До речі, це є однією з причин, чому Путін завжди надавав усю можливу підтримку авторитарним режимам у сусідніх із Росією країнах.

Одним із найбільших досягнень людства є глобальна тенденція до демократії в другій половині ХХ століття. Переважна більшість демократичних урядів світу в Європі та обох Америках узагалі з'явилася ще до Другої світової війни. У своїй однойменній книзі 1991 року Семюел Гантінгтон назвав це «третьою хвилею» демократизації, тоді як книга Френсіса Фукуями в 1992-му дістала пам'ятну назву «Кінець історії». Найбільшу перемогу в останньому з великих ідеологічних змагань, які ми тільки знали, здобули ліберальна демократія та капіталізм. Натомість тоталітаризм і комунізм зазнали найбільшої поразки. Холодну війну виграли гарні хлопці, у Москві відкрився «МакДональдз», і то був час для давно заслуженого святкування.

Але насправді в Росії все пішло не так. Кінець Холодної війни уможливив не просто економічний розвиток, але й вітальні об'єми з боку демократичних сил світу. Навіть після розпаду Радянського Союзу Росія як найбільша та найпотужніша його республіка зберегла за собою багато привілеїв та позицій СРСР, а також

ПРОЛОГ

найбільший у світі ядерний арсенал, тоді як успішно змусила Україну, Білорусь та Казахстан його позбутися. Росія посіла місце Радянського Союзу в Раді безпеки ООН. Окрім того, попри постійні необґрунтовані російські скарги на якесь приниження з боку Заходу, переможці в Холодній війні не вимагали від неї жодних репарацій. По суті, Сполучені Штати та ще кілька країн надали Росії так потрібні їй гарантії за кредитами та іншу допомогу як безпосередньо, так і через Міжнародний валютний фонд (МВФ). Росії навіть заплатили за виведення її військ із Німеччини. Це не було звичайною добродійністю. У колапсі та хаосі у величезній країні з ядерним арсеналом ніхто не був зацікавлений.

Не було й жодних судових позовів чи комісій з урегулювання претензій до колишнього СРСР: ані міжнародних, ані внутрішніх. Після десятиліть геноцидів, масових переселень, ув'язнень та тоталітарних репресій було ухвалене рішення забути минуле й рухатися до світлого нового майбутнього без взаємних звинувачень. Звісно, багато нових лідерів та посадовців мали особистий інтерес у тому, щоб не надто заглиблюватися в жорстоке минуле. Я сам не пишаюся тим, що колись був членом Комуністичної партії, навіть якщо вступ до неї був прорахованим кроком, адже відсутність партійного членства могла зашкодити моїй шаховій кар'єрі, яка тільки починалася. (У січні 1990-го я з партії вийшов.)

Дуже скоро основною позицією політичних гравців стало «уникнення полювання на відьом», навіть якщо це означало лишити у владних кабінетах людей із руками по лікті в крові. Ще важливіше, що цілими лишалися корені могутнього російського апарату державної безпеки, хоча й під новою вивіскою та зі значно урізаними повноваженнями. Єльцин не хотів судових процесів, а тому архіви російського КДБ так і не були відкриті. Колишні посадовці отримали негласні обіцянки фінансової безпеки та імунітету від переслідувань в обмін на сприяння передаванню влади. Ту саму формулу використав Єльцин, коли задумав зробити Володимира Путіна своїм наступником у 1999 році.

Західні держави одностайно погодилися на цю сумнівну «димову завісу». Дивовижно, як швидко навіть багато запеклих

ПРОЛОГ

«яструбів» Холодної війни готові були все пробачити й забути одразу після припинення існування СРСР. «Полювання на відьом» означає переслідування через надумані претензії та/або відсутність доказів. Але як бути, коли є безліч справжніх відьом та доказів відьомства? Не забувайте, що мавзолей Леніна посеред Красної площі так і не прибрали.

Я розумію почуття радісно схвильованих людей по обидва боки «залізної завіси». У нас з'явилася можливість дізнаватися про решту світу, подорожувати, читати газети, які були справді цікавими. Ми могли обговорювати актуальні політичні питання та навіть по-справжньому голосувати! Мало хто з росіян прагнув похмурих судових переслідувань, де б деталізували жахіття, що, як ми всі надто добре знали, коїлися в Радянському Союзі. Виявилось, що то було жахливою помилкою, за яку Росія та решта світу розплачуються й досі.

Насправді немає якогось одного певного моменту, коли Росія збилася на манівці й прихід Володимира Путіна або когось на кшталт нього став невідворотним. Не було й конкретної поворотної точки у відносинах Росії із Заходом, яка б позначила перехід від конфронтації щодо прав людини до взаємодії. Це був повільний та поступовий процес. Не раз і не двічі Сполучені Штати та Європа заплющували очі на злочини та правопорушення Горбачова, Єльцина та Путіна, сподіваючись, що все минеться само собою. Зокрема, президенти США завжди занадто покладалися на окремі особистості в Росії замість того, щоб підтримувати структурні та інституційні реформи, які гарантували б збереження демократії.

Прийняття Заходом авторитаризму в колишньому СРСР насправді почалося ще до того, як той повністю став колишнім. 1988 року свята віра в моральне верховенство свободи особистості та вільного ринку Рональда Рейгана змінилася на обережний прагматизм Джорджа Буша-старшого. До початку 1991-го зі Східної Європи потужно задули вітри змін, і Горбачов почав втрачати контроль над програмою своїх непевних реформ. Буш тоді зробив усе можливе, щоб підтримати намагання Горбачова втримати ці-

ПРОЛОГ

лісність СРСР, виголосивши 1 серпня 1991 року свою ганебну промову «Котлета по-київськи», якою розлютив багатьох українців, застерігаючи їх від надто активного руху до незалежності від СРСР.

Відчайдушні спроби Горбачова зберегти соціалізм та Радянський Союз урешті-решт повністю провалилися, перетворивши його на Заході на випадкового героя. Анітрохи не збираюся його хвалити, як дехто, за те, що він не послав сумнозвісні танки на придушення антикомуністичних повстань, що спалахували тоді по всьому Радянському блоку. Адже Горбачов якраз послав війська до Латвії та Литви, де, на його переконання, міг діяти безкарно. Він просто не хотів ризикувати там, де це було небезпечно, і не бажав закінчити, як комуністичний диктатор Румунії Ніколае Чаушеску, про чие швидке повалення та страту в грудні 1989-го люди ще не встигли забути.

Виступаючи в європейському парламенті у вересні 1991-го, я порівняв Горбачова з французьким королем Людовиком XVI, який також скликав парламент та відмовився використати силу проти революціонерів, сподіваючись, що вони збережуть йому життя. У цьому Горбачову пощастило трохи більше, ніж Людовику, незважаючи на майже аналогічний рейтинг його підтримки власним народом. Можна також провести аналогію з останнім російським царем Миколою II, який так само спробував відтермінувати революцію та зберегти своє автократичне правління шляхом поверхових реформ. Він скликав парламент, видав Конституцію, але все одно погано скінчив. (Не можу також не відзначити, що і Горбачов, і Микола II, і Людовик XVI — усі мали інтелігентних, впливових та непопулярних у народі дружин: Раїсу, Олександрю та Марію-Антуанетту. Раїса, безумовно, знала про жорстоку долю, що спіткала інших, і я можу уявити, як вона захочувала свого чоловіка уникнути застосування сили, аби збільшити їхні шанси на втечу неушкодженими, і з її хутрами теж.)

Натомість Борис Єльцин був у душі справжнім популістом, попри типову кар'єру партійного функціонера. Він підтримував популярність у народі активними діями та амбіційними політичними реформами. Виступаючи ж за кордоном, дістав слабку

ПРОЛОГ

підтримку та знав це, а тому мав звичку різко переходити від погроз до зачаровування іноземних лідерів. Єльцину вдалося зберегти регіональну сферу інтересів, незважаючи на жахливу слабкість Росії на світовій арені протягом 1990-х. Те, що він досяг у цьому успіху, говорить на його користь — і сильно дискредитує Білла Клінтона та інших лідерів Великої сімки, які дозволили цьому статися.

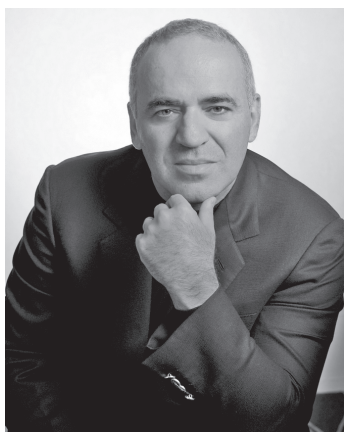
1990-ті роки — це ціла низка величезних втрачених можливостей для демократичних сил світу. Адже економічна, військова та моральна переваги тоді були зосереджені на боці Заходу значно більше, ніж будь-коли в історії. Проте замість того, щоб розвинути цю перевагу шляхом, наприклад, реформування ООН за рахунок потужної нової концепції прав людини, її змарнували. Сполучені Штати та їхні європейські союзники мали можливість та важелі впливу, щоб здійснити величезне просування позитивних реформ, — можливість, якою вони ефективно скористалися для перемоги в Холодній війні. Натомість одразу після падіння Берлінської стіни вони майже повністю переключилися на інші підходи, зосередившись на економічних стимулах та політиці взаємодії, які були цілком ефективними в Східній Європі, але провалилися проти чітко визначених автократів, таких як Володимир Путін.

Щоразу, коли Путін починав наступ на демократію в Росії або втручався в справи сусідніх держав, Захід мав можливість дати йому відсіч. Натомість щоразу Путін отримував нагороду у вигляді ще тісніших зв'язків із провідними демократіями світу і, що важливіше, більший доступ до їхніх прибуткових ринків. Звісно, не можна сказати напевно, що сильний опір вільного світу змінив би або зупинив путінський курс на диктатуру. Але я вважаю, що було б саме так.

Путін — не ідеолог. Він та наближені до нього люди зосередили у своїх руках величезні кошти, і погроза неможливістю вільно насолоджуватися ними на Заході могла б стати дуже дієвою. На відміну від їхніх радянських попередників, Путіну та його союзникам уже недостатньо останньої моделі лімузину ЗІЛ та чудової дачі на Чорному морі. Вони хочуть правити, як Йосип Сталін, а жити, як Роман Абрамович — приятель Путіна, який викидає величезні

ПРО АВТОРА

Garry Kasparov © Igor Khodzinskiy

Гаррі Каспаров — тринадцятий чемпіон світу з шахів, протягом двадцяти років очолював світовий шаховий рейтинг. 2005-го він завершив свою професійну спортивну кар'єру, щоби долучитися до продемократичного опозиційного руху проти режиму Володимира Путіна. 2012-го він був призначений головою Фонду захисту прав людини, змінивши на цій посаді Вацлава Гавела.

З 1991-го він є позаштатним редактором *Wall Street Journal*, а також наразі є старшим позаштатним викладачем Оксфордської школи Мартін. Його книга 2007 року *«Шахи як модель життя»* перекладена двадцятьма шістьма мовами світу. Сьогодні він мешкає в добровільному екзилі в Нью-Йорку разом зі своєю дружиною Дашею та їхніми дітьми.